

IRAK BÜVEYHÎ EMİRİ MUİZZÜDDEVLE DÖNEMİNDE (334-356/945-967) ADLÎ TEŞKİLAT*

Hanoğlan HACIYEV**

Öz

334 (945) yılında Bağdat'a giren Büveyhîler, neredeyse devlet idaresinin tamamını kendi ellerine almışlardı. Maaş bağlanmak suretiyle devlet idaresinde sembolik bir konumda bırakılan Abbâsî halifesine, sadece yargının, cami ve mescid gibi dinî kurumların ve Abbâsî soyundan gelenlerin adlî işlerine bakan Abbâsî nakibliğinin idaresi verilmişti. Bununla birlikte Büveyhîler'in kuruluşunun ilk yıllarında halifenin yargı alanındaki yetkisine de müdahale edildiği görülmektedir. Bu makalede Irak Büveyhîleri'nin kurucusu Emîr Muizzüddevle'nin Abbâsî halifesinin adlî yetkisine yaptığı müdahale ve bunun kamuoyunda meydana getirdiği akisler ve sonrasında yaşanan gelişmeler ele alınacaktır. Ayrıca söz konusu dönemde kadılık müessesesinin işleyişi ve kadıların üstlenmiş oldukları görevler incelenecektir. Yine Hisbe teşkilatının bu dönemdeki işleyişi hakkında da bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Irak, Büveyhîler, Abbâsîler, Adlî Teşkilat

Judicial Organization During the Reign (334-356/945-967) of Muizz al-Dawla, Buyid (Buwayhid) Amir of Iraq

Abstract

In 334 (945) the Buwayhids had taken management of almost all state institutions in their own hands after the conquest of Baghdad. The authority of the Abbasid Caliph whose position was reduced to a symbolic status as paid official in state administration was including only juridicial powers and managing the religious institutions such as the mosque and masjid and the institution of Niqaba al-Abbasiyin that controlled the court cases related to members of the Abbasid family. However, his jurisdiction was also subjected to intervention in the first years of the Buwayhids' ruling in Iraq. The article deals with the founder of the Iraqi Branch of the Buyid dynasty, amir Muizz al-Dawla's intervention in jurisdiction of the Abbasid caliph and its influence on public opinion; the events occurred after this intervention; and as well as, the functioning of the Qadi (or Kazi) Institution and the duties of qadis (judges). Furthermore, the article covers the information about the functioning of Hisbah institution of that time.

Keywords: Iraq, Buwayhids, Abbasids, Juridicial Organization

Giriş

Büveyhîler'in hilafet merkezine girerek iktidarı ele geçirmesi (334/945-946)¹ siyasî, adlî, idarî ve dinî alanlarda çok önemli değişimleri de beraberinde

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. İsmail Yiğit danışmanlığında hazırlanan Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddevle Dönemi (334-356/945-967) isimli doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (AMEA), Şarkiyat Enstitüsü (xanoglan_haciyev@yahoo.com).

1 Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya`kûb b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*, nşr. H. F. Amedroz (Kahire: Matbaatü'ş-şeriketi't-tameddün, 1333/1915), 2:85; Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdilmelik b. İbrahim el-Hemedânî, "Tekmiletü Târîhi't-Taberî," *Tarihu'l-ümem ve'l-mülük* içinde, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru Süveydân, ts.),

getirmiştir. Sarayının dışındaki bütün işleri Büveyhî Emîri Muizzüddeve`ye teslim eden, halifelik unvanı dışındaki tüm siyasî ve idarî yetkilerini kaybeden Bağdat Abbâsî halifeleri Büveyhî emîrülümerâsının yönetimi altındaki sıradan ücretli memurlar haline gelmişlerdi. İleride göreceğimiz gibi, fiilî hakimiyeti elinde bulunduran Büveyhî Emîri Muizzüddeve sahip olduğu yüksek yetkilere rağmen zaman zaman halifenin yargı alanındaki yetkisine dahi müdahale etmekten çekinmemiştir. Muizzüddeve kamuoyunda meydana gelen baskılar karşısında geri adım atmışsa da hakimiyetinin sonlarına doğru yargı alanındaki etkisini sürdürmeye çalışmıştır.

Adlî teşkilatla ilgili yukarıdaki konuları ele alan bu makalemizde ilk önce kadılık teşkilatı ele alınmış, Büveyhîler`in gelişi ile bu kurumda meydana gelen değişimler, kadıların dinî görevlerinin yanısıra siyasî ve içtimâî hayattaki rolleri, onlarla devlet ricâli arasındaki ilişkiler, kadıların mezhebî mensubiyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Nikâbet müessesesinin faaliyeti incelenmiş, Muizzüddeve döneminin bazı Abbâsî nakibleri ve Tâlibîler`in nakibliği (Nikâbetü`l-Tâlibiyyîn) görevi hakkında bilgi verilmiştir. Son kısımda ise Hisbe teşkilatı incelenmiş ve kurumun bu dönemdeki faaliyetine ışık tutulmaya çalışılmıştır.

1. Kadılık

a. Büveyhîler`in Bağdat`ı Zaptı Sonrasında Kadılık Müessesesi ve İşleyişi

Büveyhîler Bağdat`a girdikten kısa bir süre sonra halife Müstekfî-Billâh (333-334/944-946) hal` edildi.² Halife Müstekfî-Billâh hal` edildikten sonra onun tayin ettiği bazı kadılar kısa bir süre sonra görevden alındılar. Çünkü Mutî-Lillâh (334-363/946-974) hilafete geldikten (334/946) hemen sonra selefinin kadılarını gözden geçirmiş, bazılarını azledeken, hapiste olan bazı kadıları ise yeniden görevlendirmişti. Örneğin 5 Safer 333 (27 Eylül 944) tarihinde Müstekfî-Billâh tarafından Bağdat`ın Batı yakasında yer alan Medînetü`l-Mansûr ve Şarkiyye`ye kadı tayin edilen, fakat bir yıl sonra rüşvet almakla itham edildiği için görevden alınıp hapse atılan Ebü`l-Hasan Muhammed b.

11:349, 353; *Kitâbü`l-uyûn ve`l-hadâik fi ahbârî`l-hakâik*, nşr. Ömer es-Saîdî (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1973), 4/2, 430; Ebü`l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim İbnü`l-Esîr, *el-Kâmil fi`l-târîh*, nşr. C. J. Tornberg (Beyrut: Dâru Sâdır 1386/1966), 449-450.

2 İbn Miskeveyh, *Tecâribü`l-ümem*, 2:188-89; Ebü Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beyrut: Dârü`l-kütübî`l-ilmiyye, ts.), 10:11; İbnü`l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:450; Ebü`l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü`l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi`l-ümem ve`l-mülûk*, nşr. Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü`l-kütübî`l-ilmiyye, 1412/1992), 14:45; Ebü`l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ali, *Târîhu Ebi`l-Fidâ* (İstanbul: 1286/1870), 2:10; Ebü`l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr *el-Bidâye ve-nihâye* (Beyrut: Mektebetü`l-Maârif 1977), 11:212. Geniş bilgi için bkz. Khanoghlan Hacıyev, "Irak Büveyhîleri`nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012), 64-73.

Hasan b. Ebi's-Şevârib el-Emevî'yi (ö. 347/958) hapisten çıkararak Şarkkiye, Sâmerrâ, Sevâd'ın³ bazı mıntıkalarına, Vâsıt'a ve Kufe'nin yakınında yer alan Sakyülfurât'a, ayrıca Haremeyn, Yemen, Mısır ve Suriye'nin bazı şehirlerine kadı tayin etti. Ancak Mutî-Lillâh'ın yaklaşık bir yıl sonra onu görevinden azlettiği kaydedilir.⁴ Bazı tarihçiler onun sadece Bağdat'ın Batı yakası kadılık görevinden azledildiğini söylemektedirler. Mutî-Lillâh, Ebü'l-Hasan b. Ebi's-Şevârib'in yerine yine selefi Müstekfî-Billâh dönemi kadılarından olan ve İbn Ümmü Şeybân künyesi ile tanınan Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî'yi atadı. Bağdat'ın Doğu ve Batı yakasını da onun yetkisi altına verdi.⁵ Ebû Ali el-Muhassin et-Tenûhî (ö. 384/994), ilmî ve edebî yönü ile temayüz eden Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih'in dışında Bağdat'ta Haşimoğulları'ndan kadı seçilen başka birisini tanımadığını söylemektedir.⁶

İbn Ümmi Şeybân'ın görev süresi pek uzun sürmemiştir. Muizzüddevle'nin halife Mutî-Lillâh ile birlikte Basra'yı zapt etmesinin (336/947) hemen ardından kadı Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydullah el-Hemedânî'nin (ö. 350/961) Basra'ya giderek Muizzüddevle ile Mutî-Lillâh'ı tebrik etmesi⁷ halife nezdindeki itibarını artırmış görünüyor. Nitekim halife Basra'dan Bağdat'a talimat göndererek Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih'i Bağdat'taki görevinden azlettiğini ve Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydullah'ı Bağdat'ın tamamına kadı tayin ettiğini ilan etti.⁸ Muhammed b. Sâlih ise

3 İslâm tarihinde Aşağı Irak bölgesi Sevâd adlandırılmaktaydı (bkz. Mustafa Demirci, "Sevâd," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: TDV Yay., 2009), 576.

4 Ebü Ali el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kâdî et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzzâkere*, nşr. Abbûd eş-Şâleci (Beyrut: Dâru Sâdır, 1972), 4:140-42; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:117; Ebü Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü'l-vülât ve kitâbü'l-kudât*, nşr. Rhuvon Guest (Kahire: Müessesetü Kurtuba, ts.), 546; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2:200-201. Hemedânî'ye göre Halife Müstekfî-Billâh, 334 (945) senesinde İbn Ebi's-Şevârib'i tutuklayarak Sâmerrâ'ya sürgün ettikten sonra onun kadılık yaptığı bölgelerden Şarkkiye'ye Ebü Tahir Muhammed b. Ahmed b. Nasr'ı, Medînetü'l-Mansûr'a da Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydullah'ı atamıştı (Hemedânî, "Tekmile," 11:349, 352).

5 Hemedânî, "Tekmile," 11:365; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:54; Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:8-9; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5:364; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (h. 331-340), nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1413/1992), 34.

6 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:8.

7 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:242; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11:249; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:153.

8 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:243; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11:249; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:65. Halife Müstekfî-Billâh 334 (945) senesinde Bağdat'ın batısında yer alan Medînetü'l-Mansûr'a tayin ettiği Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydullah'ı (bkz. Hemedânî, "Tekmile," 11:352) yine aynı senede azletmiştir (bkz. Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:7; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:273). Ancak Ebü's-Sâib'in, Basra'nın alınması münasebetiyle halife Mutî-Lillâh ile Muizzüddevle'yi tebrik için Basra'ya giderken kâtibi Ebü Bişr Ömer b. Eksem'i Bağdat'ın doğu yakasında yerine vekili olarak bırakması (Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:242; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11:249), onun sonradan Bağdat'ın doğu tarafına tayin edildiğini ortaya koymaktadır.

Mısır, Remle ve Suriye'nin bir kısmına kadı tayin edildi.⁹ Abdullah b. Muhammed b. Hasıb, 339 (951) senesinden itibaren Mısır'da Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih'in vekili sıfatıyla kadılık yapmaya başlamış ve vefat tarihi olan 349 (960) yılına kadar oğlu ile birlikte Mısır'da bu görevi yürütmüştür.¹⁰

Ebü's-Sâib Basra'dan başkente döndükten sonra geçici olarak Bağdat'ın doğu yakasında yerine vekil tayin ettiği kâtibi Ebü Bişr Ömer b. Eksem el-Esedî'yi görevine iade ederek işlerin başına geçti. Onun kadı tayin edilmesiyle işlerin yoluna girdiği, kadılık görevinin güzel bir şekilde yürüdüğü, onun mahkemede taraflar karşısında taviz vermeyerek hiçbir hususu gözden kaçırmadığı, büyük davalar karşısında sabırla, sıkılmadan ve çekinmeden görevini yerine getirdiği, verdiği hükümlerde çok sert ve inatçı birisi olduğu kaydedilir. Ebü's-Sâib'in başarılı icraatları onun halk tarafından şükranla anılmasını sağlamıştır.¹¹ Kadılık görevini ücret almadan üstlenen Ebü's-Sâib¹² 18 Cemâziyelâhir 338 (13 Aralık 949) tarihinde kâdilkudâtlık görevine tayin edilerek¹³ daha geniş yetkilerle donatıldı. Ebü's-Sâib kâdilkudât tayin edildikten sonra bazı atamalar yaptı. 341 (952/953) senesinde Hanefî kadısı Ebü'l-Hasan et-Tenûhî'yi daha önce de kadılık yapmış olduğu Enbâr ve Hît'e¹⁴ atayarak bir müddet sonra Kûfe'yi de onun yetkisi altına verdi.¹⁵ 349 (961) senesinde yine Tenûhî ailesinden olan Ebü Ali Muhassin'i Kasr ve Sûrâ muntakaları kadılığına tayin etti.¹⁶ Ebü's-Sâib, Muizzüddeve'nin emîrülümerâlîği döneminde en fazla iş başında kalan kâdilkudât olmuştur. Bununla birlikte muhtemelen hayatının sonlarına doğru isminin bazı olumsuz olaylara karışması ve kadılık adabına yakışmayacak hareketlerde bulunması onun aleyhindeki bazı gelişmelere yol açmıştır. Nitekim dönemin meşhur şairlerinden olan İbn Sükkera el-Hâşimî'nin (ö. 385/995) yazdığı beyitlerde onu hicvettiği görölmektedir. Bazen hicivlerinde işlerini ahlaksızlığı ile bilinen hâcibi Muhammed vasıtasıyla yürütmesini dile getirir,

9 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:9; Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 573; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5:364.

10 Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 492-493.

11 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:242-43; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11:249-250; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:153.

12 Hemedânî, "Tekmile," 11:366.

13 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:123; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:75; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:484; İbn Kesîr, *Tabakâtu'l-fukahâi's-Şâfiyyîn*, nşr. Ahmed Ömer Hâşim-Muhammed Zeyenühüm Muhammed Azb (Kahire: Mektebetü's-sekâfati'd-dîniyye, 1413/1993), 1:256; Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 26.

14 Hît, Fırat nehri kıyısında ve Enbâr'ın yukarı kesimlerinde bulunan bir beldedir (bkz. Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 5:421).

15 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:170.

16 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:19-20.

aldığı kararlardan dolayı onu açık bir şekilde itham ederdı.¹⁷ Bu yüzden 350 yılı Rebülâhır ayında (Mayıs/Haziran 961)¹⁸ vefat etmesinin ardından mal varlığı müsadere edilmiştir.¹⁹ Ayrıca onun hâcibi Muhammed'in malları da müsadere edilmiş ve vezir Mühellebî'nin (ö. 352/963) emriyle huzura getirilerek cezalandırılmıştır. Davası veya her hangi bir işten dolayı kâdilkudâtın yanına gelen adamlar, gayri ahlâkî davranışlar sergileyen hâcibe mukavemet göstermeye cesaret edemiyorlardı. Bütün bunlardan haberdar olan vezir Mühellebî, Ebü's-Sâib'in vefatının ardından hâcibini huzuruna getirtmiş, yaptığı ahlaksız hareketlerden dolayı falakaya yatırıp neredeyse ölünceye kadar dövdürmüştü.²⁰

Buraya kadar anlattıklarımızdan kadı tayini yetkisinin halifenin ve onun tayin ettiği kâdilkudâtın elinde olduğu anlaşılmaktadır. İncelediğimiz dönemde Muizzüddeve tarafından halifenin kadı tayini yetkisine tek müdahale tespit edebildiğimiz kadarıyla kâdilkudât Ebü's-Sâib'in 350 (961) senesinde vefatından sonra yapılmıştır. Ebü's-Sâib'in vefatından sonra kendisine kâtiplik yapan Ömer b. Eksem'in, onun vekili olarak onaylandığı kaydedilir. Ancak Ömer b. Eksem'in görev süresi çok kısa sürmüştür.²¹ 21 Şaban 350 (5 Ekim 961) tarihinde Muizzüddeve kendi hazinesine yıllık iki yüz bin dirhem göndermesi şartıyla Ebü'l-Abbas Abdullah b. Hasan b. Ebi's-Şevârib'i (ö. 385/995) önce Bağdat'ın her iki yakasına kadı, ardından da kâdilkudât olarak tayin etti. Halife Mutî-Lillâh kendi yetkisinde bulunan kadı tayinine, Muizzüddeve'nin yaptığı müdahaleyi kabullenmek niyetinde değildi. Tayini onaylamadığı gibi²² resmi kurallara göre kadı tayin edilen görevliye gönderilmesi gereken hil'ati de göndermedi. Bu durum karşısında kararından geri adım atmayan Muizzüddeve, ona hil'ati kendi sarayında giydirdi. Kadı Ebü'l-Abbas İbn Ebi's-Şevârib, Muizzüddeve'nin sarayında hil'ati giydikten sonra Türk memlûkleri ve ordunun refakatiyle, borazan ve davul seslerinin eşliğinde saraydan ayrıldı.²³ Tayinle ilgili tören bittikten sonra Arslan Câmedâr kadı Ebü'l-Abbas İbn Ebi's-Şevârib'e giderek Muizzüddeve'nin hazinesine senelik iki yüz bin dirhem göndermesini karara bağladı.²⁴ Ayrıca bu paranın taksitle verilmesi kararlaştırıldı. İbn Ebi's-

17 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 2:308-9, 5:26; Assâm Muhammed Şebârû, *Kâdi'l-kudât fi'l-İslâm* (Beirut: Dâru misbâhi'l-fikr, 1988), 191-192.

18 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:243; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:138.

19 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:184; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:536. Hemedânî ise Ebü's-Sâib'in 349 (961) senesinde yüz bin dirhem para cezasına çarptırıldığını söylemektedir (Hemedânî, "Tekmile," 11:391).

20 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:184.

21 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:243.

22 Hemedânî, "Tekmile," 11:392.

23 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:189; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:133; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* (h. 341-350), 234.

24 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:189; Hemedânî, "Tekmile," 11:392.

Şevârib'in atamasında uygulanan bu usulün kısa bir süre sonra Bağdat'ta Hisbe ve Şurta kurumlarına da sıçradığı, bu görevlere yapılan tayinlerin de damân (iltizam) usulüne uygun olarak para karşılığında yapıldığı kaydedilir. Bütün bunlar kadıyı halkın gözünden düşürmüştü.²⁵ İbn Ebi's-Şevârib'in göreve gelmesinden bir sene önce, 349 (960) senesinde Basra'da da buna benzer bir olayın yaşandığı kaydedilmektedir. Buna göre Hasan b. Muhammed el-Hâşimî isimli şahıs, Basra kadılığına atanması için iki yüz bin dirhem vermiş, fakat parası alınmasına rağmen tayin edilmemişti.²⁶ Ancak kaynaklarda bu paranın kime takdim edildiği belirtilmemektedir. Bu paranın dönemin kâdilkudâtı Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydullah'a veya onun hâcibine verildiği tahmin edilebilir. Önce bahsettiğimiz gibi Ebü's-Sâib'in adı hayatının sonlarına doğru kadılık adabına uygun olmayan bazı olaylara karışmış ve bu yüzden dönemin meşhur şairi İbn Sükkera tarafından hicvedilmiştir.²⁷

Kaynaklarda Muizzüddeve döneminde adlî kurum üzerindeki bu farklı uygulamadan bahsedilirken Muizzüddeve ile İbn Ebi's-Şevârib arasındaki pazarlığa geniş yer verildiği görülmektedir. Bazı kaynaklarda damân (iltizam) usulüyle kadı tayininin Büveyhîler döneminde bu tayinle ortaya çıktığı ve İbn Ebi's-Şevârib'in iltizam yoluyla tayin edilen ilk kâdilkudât olduğu kaydedilmektedir.²⁸

Tâhâ Hüseyin Abdül'âl, hilafet merkezi Bağdat'ta kadı ve kâdilkudât tayininde başlatılan böyle bir uygulamanın Mısır'daki kadıları da olumsuz yönde etkilediğini ileri sürmektedir. Araştırmacı, İbn Tolun'un *Kudâtu Dimaşk* adlı eserinden Mısır kadılarının kendilerine tayin ahitnâmesi göndermesi için Bağdat kâdilkudâtına para gönderdiklerini aktarmaktadır. Buna göre bu kadılardan Muhammed b. Bedr es-Sayrafi Bağdat'a mektup göndererek İbn Ebi's-Şevârib'den Mısır kadılığına tayin edilmesini istemiş ve bunun için ona para teklif etmiştir. İbn Ebi's-Şevârib de bu para karşılığında onu Mısır kadılığına atamıştır.²⁹ Diğer yandan M. Kabir, Muizzüddeve'nin emîrülümerâ tayin edildikten on altı yıl gibi uzun bir süre sonra halifenin adlî yetkisine müdahale ederek yargı kurumunun başına para karşılığında bir atama yapmasını onun, sarayının inşası sırasında karşılaştığı mali sıkıntı ile

25 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:189.

26 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 233; Ebü'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'atü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân:345-447*, nşr. Cenân Celil Muhammed el-Hemevündî (Bağdat: ed-Dârü'l-Vataniyye, 1990), 118. Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağriberdî, eserinde bu kadının ismini Hüseyin b. Muhammed el-Hâşimî olarak vermektedir. [*en-Nücümü'z-zâhire fi mü'lûki Mısır ve'l-Kâhire* (Kahire: Matbaatu Dârü'l-kütübi'l-Misriyye, 1351/1932), 3:324]

27 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:26; Şebârû, *Kâdi'l-kudât*, 191-192.

28 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8:536; Ebü'l-Fidâ, *Târîh*, 2:108; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11:237.

29 Tâhâ Hüseyin Abdül'âl, *el-Kadâ fi Bağdâd ibbâne'l-asri'l-Büveyhî: 334-447/945-1055* (Kahire: Şeriketü nevâbiği'l-fiker, 1430/2009), 111-112 (İbn Tûlûn, *Kudâtu Dimaşk*' dan naklen).

izah etmektedir.³⁰ Muizzüddeve'nin uzun süre yargı kurumuna böyle bir müdahalede bulunmaması, M. Kabir'in ileri sürdüğü iddiayı güçlendirebilir. Geçekten de Muizzüddeve, İbn Ebi's-Şevârib'i kâdilkudât tayin ettiği senede (350/961) Bağdat'ın Bâbü's-Şemmâsiyye semtinde meşhur kasrının inşasına başlamıştı. İlgili kaynaklar bu sarayın inşası için on üç milyon dirhem harcandığına işaret etmektedir.³¹ Muizzüddeve'nin, bu parayı karşılama hususunda zorlandığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden sarayın inşasına başlarken binanın yapımına harcanacak paranın temini için devlet bütçesinden sorumlu olan hazinedarı, divan başkanını, Divânü'l-Ceyş başkanı ve diğer bazı devlet ricâlini tutuklayarak vezir Mühellebî'ye teslim etmişti. Paranın bir kısmını kendisi karşılayan vezir Mühellebî, kendisine teslim edilen divan başkanları ve önde gelen saray mensuplarından aldığı paraları ve sorgulama sırasında hapiste vefat eden hazinedar Ebû Ali'nin evinde bulduğu serveti Muizzüddeve'nin hazinesine göndermişti. Bununla da sarayın inşası sırasında karşılaşılan malî zorluklar önemli ölçüde halledilmişti.³² Muizzüddeve'nin o sırada Hisbe ve Şurta'ya damân (iltizam) usulüyle yaptığı atamaları da göz önünde bulundurursak bunun belli ölçüde yaşanan mali sıkıntıdan kaynaklanabileceğini söyleyebiliriz. Ancak Muizzüddeve'nin adliye teşkilatı üzerindeki bu muamelesini sadece maddi sıkıntıya bağlamak da yanlış olur. Çünkü ileride göreceğimiz gibi Muizzüddeve, İbn Ebi's-Şevârib'den sonraki kadı seçiminde yakından iştirak ederek bu teşkilat üzerinde etkisini hissettirmeye devam etmiştir.

Muizzüddeve'nin bu uygulaması halkın büyük tepkisine neden olmuş, özellikle kadı aleyhinde şiddetli protestolara yol açmıştır.³³ Hatta tepkiler yeni kadının itibarını zedelemek için kapısının önüne köpek ve diğer hayvanların sürülüp bağırılmasına kadar vardırılmıştır.³⁴ Kamuoyunun harekete geçmesinde halifenin etkisinin olabileceği de düşünülmektedir.³⁵ Bu arada Nakîbü't-Tâlibiyyîn (Tâlibîler'in nakibi) Ebû Abdullah ed-Dâî (ö. 360/971)³⁶, Muizzüddeve'ye giderek cediti Hz. Ali'nin hatırına bu atamayı

30 Mafizullah Kabir, "Administration of Justice During the Buwayhid's Period (A.D. 946-1055)," *Islamic Culture*, sy. 34 (January 1960): 18.

31 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:182-83; Hemedânî, "Tekmile," 11:392; *Kitâbü'l-uyûn*, 4/2:498-500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:534.

32 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:184-188; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebeâ: İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, nşr. Ahmed Ferîd Rifâî (Beyrut: yy., ts.), 9:124-126.

33 Hemedânî, "Tekmile," 11:397; Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 3:156.

34 Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 545; Hemedânî, "Tekmile," 11:397.

35 Ahmet Güner, *Büveyhîler'in Şîh-Sünnî Siyaseti* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 1999), 83.

36 Ebû Abdullah ed-Dâî, Taberistan'nın son Zeydî hükümdarı Hasan b. Kâsım ed-Dâî'nin (304-316/917-928) oğludur. Bkz. Hasan Yaşaroğlu, "Taberistan Zeydîleri (250-316/864-929)" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998), 138.

iptal etmesi için ricada bulunmuştur.³⁷ Ebû Abdullah ed-Dâî, bu görüşme esnasında Muizzüddeve'ye ceddî Hz. Peygamber'e (s.a.v.) büyük saygı duyup duymadığını sormuş, ondan olumlu cevap aldıktan sonra" o zaman ceddîmin mirasının (yani yargı kurumunun) iktâ edilmesi (yani iltizam edilmesi) caiz mi?" diyerek yeni bir soru yöneltmişti. Sözlerine devam ederek Rasûlullâh'ın sünnetinden ve dininden yargıdan başka bir şeyin kalmadığını ve onu da para karşılığında İbn Ebi's-Şevârib'e verdiğini söyleyerek Muizzüddeve'ye kararından dönmesini tavsiye etmişti.³⁸ Ebû Abdullah ed-Dâî'nin rüyasında Hz. Ali'yi gördüğünü ve onun kendisinden yargı üzerindeki bu parayı iptal etmesini istediğini söylediği de kaydedilmektedir.³⁹ Muizzüddeve, Ebû Abdullah ed-Dâî'nin bu itirazını dinledikten sonra yanlış yaptığını itiraf etti. Bütün bu baskılar karşısında geri adım atarak Ebü'l-Abbas İbn Ebi's-Şevârib'i görevinden almak zorunda kaldı. Ebû Abdullah ed-Dâî'nin kadılık görevine uygun birisini tavsiye ettiği takdirde o şahsı atamakla yanlışını düzeltebileceğini söyledi. Muizzüddeve'nin bu sözleri üzerine Ebû Abdullah ed-Dâî, Bağdat'ın önemli simalarından Mu'tezilî âlim Ebû Abdullah el-Basrî'nin (ö. 369/979-980) yanına giderek kendisine bu konuda yardımcı olmasını istedi. Ebû Abdullah el-Basrî ona Ebû Bekir er-Râzî, İbn Ma'rûf, Hanefî fakihî Ebû Bekir b. Seyyâr, Mâlikî fakihleri Ebû Bekir el-Ebherî ve Ebü'l-Hasan İbn Ümmî Şeybân, Şâfiî fakihî Ebû Bişr Ömer b. Eksem'den ibaret altı kişilik bir liste sundu. Muizzüddeve Ebû Bekir er-Râzî ile Ebû Bekir el-Ebherî hakkında olumsuz bir şey duymadığını ve onların kâdilkudatlığa uygun olduklarını söylemekle birlikte daha önce ağabeyi Rüküddevle'nin hizmetinde buldukları için onların başkentte görevlendirilmesinin uygun olmayacağını söyledi ve ardından diğer adaylara geçti. Şarkıyla ilgilendiği için İbn Ma'rûf'u uygun görmediğini, zira bu kutsal göreve tayin edilecek şahsın adına en küçük bir söylentinin bile karışmasını istemediğini açıkladı. Muizzüddeve, daha önce de kâdilkudatlık yapan Ebü'l-Hasan İbn Ümmî Şeyban'ı bu göreve uygun bulmakla birlikte onun bir Hâşimî ve halifenin amcasının oğlu olduğunu hatırlatarak bunun da pek doğru bir seçim olmayacağını söyledi. Zira onun kadı olduğu takdirde halifeye destek vereceğini ve kendisinin de böyle bir durumda ona tahammül edemeyeceğini ve yargı kurumunun kendi nüfuz dairesinden tamamen çıkacağını sözlerine ekledi. Ebû Bekir es-Seyyâr'ı ise bir keresinde elçisi olarak Ahvaz'a gönderdiğini ve onun Ahvaz'dan dönerken kendisine güzel bir köle hediye ettiğini, dolayısıyla onun gibi kendisine yakınlığı ile bilinen birisini kadı atamak istemediğini söyledi. Neticede Ebû Bişr b. Eksem üzerinde

37 Hemedânî, "Tekmile," 11:397; Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 545-546; Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Ali b. Hamdûn, *et-Tezkiretü'l-Hamdüniyye*, nşr. İhsân Abbas-Bekir Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1996), 9:185.

38 İbn Hamdûn, *Tezkire*, 9:185.

39 Kindî, *Kitâbü'l-vülât*, 545-546; Hemedânî, "Tekmile," 11:397.

anlaşmaya varıldı ve alınan karar Ebû Abdullah el-Basrî'ye iletildi. Ebû Abdullah el-Basrî, Ebû Muhammed el-Ekfânî'yi Ebû Bişr b. Eksem'e yollayarak kadılık görevine tayin edildiğini haber vermesini ve durumu izah ederek bu tayinin kendi taraflarından yapıldığını söylemesini istedi. Ebû Muhammed el-Ekfânî o sırada yaşı bir hayli ilerlemiş olan Ebû Bişr'in yanına gitti ve tayin haberini ona ilettili. Ebû Bişr b. Eksem, yaşının büyüklüyü sebebiyle kendisi ile dalga geçildiğini zannederek daha önce bu tayin haberine inanmadıysa da durumun kendisine anlatılmasından sonra haberin doğru olduğuna kanaat getirdi.⁴⁰

Tayinle ilgili bu gelişmelerden Muizzüddeve'nin, kamu baskısı ve çok saygı duyduğu Zeydî âlim Ebû Abdullah ed-Dâî'nin ricası üzerine geri adım atmakla birlikte yeni adayın belirlenmesinde mühim rol oynayarak bununla da yargı kurumu üzerinde gücünü hissettirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Halife tarafından onaylanmaması durumunda kadılık görevini yürütmesinin mümkün olamayacağını ve alınan kararların meşruluk kazanmayacağını farkında olan Muizzüddeve adayları değerlendirirken her kesimin kabul edeceği bir isim üzerinde karar kılmaya özen göstermiştir. Muizzüddeve ve halifenin üzerinde ittifak ettikleri aday Ebû Bişr Ömer b. Eksem el-Esedî, Ebû'l-Abbas İbn Ebi's-Şevârib'in azledilmesinin ardından 352 yılı Cemâziyelâhir ayında (Haziran/ Temmuz 963) Bağdat'ın tamamına kadı tayin edildi ve kendisine hilat giydirilerek kadılığı onaylandı. Görevi karşılığında ücret almamak şartıyla bu görevi üstlenen Ebû Bişr⁴¹, göreve geldikten sonra selefi Ebû'l-Abbas b. Ebi's-Şevârib'in, Muizzüddeve'nin hazinesine ödemekte olduğu parayı ödemekten muaf tutuldu ve damân usulüne dayalı bu uygulama ortadan kaldırıldı. Ayrıca yeni kadı selefinin aldığı kararların ve tuttuğu kayıtların hepsini geçersiz sayarak bunları yürürlükten kaldırdı. Ebû Bişr bundan az sonra, 352 yılı Şaban ayında (Ağustos/Eylül)⁴² ise kâdilkudât tayin edildi.⁴³ Ömer b. Eksem görevi üstlendikten sonra bazı atamalar yaptı. Örneğin selefi Ebû'l-Abbas b. Ebi's-Şevârib tarafından tayin edilip bir müddet sonra azledilen Ebû'l-Hasan et-Tenûhî'yi Hûzistan eyaletine bağlı Askerimükrem ve İzec şehirlerine atadı.⁴⁴ Ebû Bişr Ömer b. Eksem dört senelik bir müddet kâdilkudâtlık görevinde kaldıktan sonra 356 yılı Şaban ayında (Temmuz/Ağustos 967) azledilerek görevine son verildi.⁴⁵ Ömer b.

40 İbn Hamdûn, *Tezkire*, 9:186.

41 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:196; Hemedânî, "Tekmile," 11:398; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:150; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 8:549.

42 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:150; Tenûhî, Ebû Bişr'in Recep ayında (Temmuz/Ağustos) kâdilkudât tayin edildiğini zikretmektedir (*Nişvârü'l-muhâdara*, 4:243).

43 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:196; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:150.

44 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:170.

45 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:243-44.

Eksem'in azlinin Muizzüddeve'nin vefatından⁴⁶ birkaç ay sonra gerçekleştirilmesi dikkatimizi çekmektedir. Halife Mutî-Lillâh'ın bu tutumu, onun emîr Muizzüddeve'nin baskısıyla seçilen bir kadının görevine devam etmesini istemediği izlenimini uyandırmaktadır.

b. Vezir - Kadı İlişkileri

Araştırdığımız dönemde büyük nüfuza sahip olan Büveyî vezirinin de kadı tayininde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin Irak Büveyhîleri'nin ünlü vezirlerinden Mühellebî'nin girişimleri sonucu kâdilkudât Ebû's-Sâib, 349 (961) senesinde Ebû Ali Muhassin et-Tenûhî'yi Kasr ve Sûrâ muntıklarına kadı tayin etmiştir. Daha sonra Halife Mutî-Lillâh'ın onu Askerimükrem, İzec ve Râmhürmüz kadılığına atadığı kaydedilir.⁴⁷ Mühellebî'nin dönemin ünlü kadıları ile iyi ilişkiler içerisinde olduğu, onları sık sık düzenlediği meclislere davet ettiği görülmektedir. Örneğin Ebû Ali el-Muhassin et-Tenûhî ve Ebû Ali Hasan b. Abdullah el-İzecî gibi bazı kadılar vezirin dost meclislerine katılarak onun nedimleri arasında yer almışlardı.⁴⁸ Bunlardan başka kadı Ebû Bekir Muhammed b. Karîa, İbn Ma'rûf, Ebû'l-Kâsım Ali b. Muhammed et-Tenûhî (ö. 342/953) ve vezire nedimlik yapan diğer fakih ve kadılardan ibaret bir grubun haftada iki kere Mühellebî'nin sarayında düzenlediği dost meclisine iştirak ettikleri de kaydedilmektedir.⁴⁹ Genel halk için ayrıca düzenlenen bu meclislerden birine dönemin kâdilkudâtı Ebû's-Sâib Utbe b. Ubeydullah'ın da katılması⁵⁰ vezirin kadılarla olan iyi ilişkilerine ışık tutmaktadır.

c. Kadıların İcra Ettikleri Görevler

Mahkemelerde yargıya intikal eden davalara bakmakla yükümlü olan kadıların, bu aslı görevlerinin yanında halifenin azli sırasında ve hilafet sarayındaki resmî törenlerde hazır bulunduruldukları, evlilik akdinde, savaş sırasında iki taraf arasında yapılan anlaşmalara şahitlik ettikleri ve elçi sıfatıyla görevlendirildikleri de bilinmektedir. Bu dönemde kadıların siyasî ve sosyal hayattaki konumunu ve rollerini ortaya koyan örneklere de

46 Muizzüddeve Rebiülâhîr 356 (Mart/Nisan 967) senesinde vefat etmiştir (bkz. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-İmâm*, 2:231; Hemedânî, "Tekmile," 11:407; Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'î z-zamân*, nşr. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir 1398/1978), 1:176; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:575).

47 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:19-20. Vezir Mühellebî'nin, kâdilkudât Ebû's-Sâib'den Ebû Ali et-Tenûhî'yi Sakyu'l-Firât'a tayin etmesi için de başvuruda bulunduğu nakledilir (bkz. Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:80). Ancak Ebû Ali'nin Sakyülfurât'a tayin edilip edilmediği ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

48 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 3:287-88; 4:80.

49 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3:366-67; Hemedânî, "Tekmile," 11:399; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, nşr. Abdülkâdir-Mahmud el-Arnâvût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1410/1989), 4:228.

50 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:80-1.

rastlanmaktadır. Büveyhîler'in Bağdat'a girmesi ile artan fitne olayları ve dinî gruplar arasındaki çatışmaların kadınların işini daha da artırdığı bir gerçektir. Ülkede anarşiye sebebiyet veren bazı sûfî liderlerin mahkemeye sevk edilmesinde kâdilkudât ile diğer ünlü kadınlara başvurulduğu görülmektedir. Nitekim Bağdat'taki fitne hareketlerini bertaraf eden⁵¹ vezir Mühellebî'nin başkentte yeni bir kargaşaya sebebiyet vermemek için camilerde kıssa söyleyen kıssacıların ve halkalar oluşturan sûfî liderlerin faaliyetini sonlandırmak için kâdilkudât Ebü's-Sâib'e müracaat ettiği bilinmektedir. Sûfî liderlerden sayılan Ebü İshâk b. Sâbit'in yargılanması bunun bir örneğidir. Vezir Mühellebî'nin talimatıyla kadı Ebü's-Sâib başkanlığında akdedilen mahkemenin sonunda sûfî lider bir daha insanlarla konuşmaması ve tasavvufî öğretilerin tedris edildiği ders halkaları düzenlememesi şartıyla serbest bırakılmıştı.⁵² Halifenin tayin ve azli sırasında kadınların şهادetine başvurulması da bilinen bir husustur. Yeni halifenin halifelığının meşruiyet kazanması için, hal' edilmiş halifenin bunu kadınların huzurunda kendi dili ile de söylemesi gerekirdi. Nitekim Muizzüddeve'nin Halife Müstekfî-Billâh'ı tahttan indirmesinin ardından halife adayı Ebü'l-Kâsım Fazl (Mutî-Lillâh), Müstekfî-Billâh'ın hilafetten feragat ettiğini kadınların önünde ilan etmesini istemiştir. Muizzüddeve'nin, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ebi's-Şevârib ve ismi açıklanmayan bir kadını bunu yerine getirmekle görevlendirdiği kaydedilmektedir. İlk başta kadınların talebini reddeden Müstekfî-Billâh kendisine yapılan tehditlerin sonunda kadınlar ve orada bulunanların huzurunda tahttan feragat ettiğini açıklamıştır. Kadınların şahitlik etmesinin ardından Mutî-Lillâh'ın halifelığı meşruiyet kazanmış ve Muizzüddeve, Deylemli komutanları ile birlikte yeni halifeyi tebrik etmişlerdi.⁵³

Özel günlerde ve resmî törenlerde hilafet sarayına davet edilenler arasında kadınlar da bulunuyordu. Örneğin halife Müstekfî-Billâh'ın kahramânesi⁵⁴ Alem'in 334 (946) senesinde hilafet sarayında düzenlemiş olduğu ziyafete emîr Muizzüddeve ve ileri gelen taraftarları ile birlikte Bağdat'ın önde gelen

51 Ebü'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim es-Sâbî, *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fi târihi'l-vüzerâ* (Beyrut: Dârü'l-fikri'l-hadîs, 1990), 194-195; Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 1:86-8; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:533.

52 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 3:144-45.

53 *Kitâbü'l-uyûn*, 4/2:439-40.

54 "Kahramâne" evin içindeki işleri yöneten veya gelir giderlere nezaret eden bir nevi yetkili muhasebeci memura verilen isimdir (bkz. Tobyâ el-Anîsî, *Tefsîru'l-elfâzi'd-dahile fi'l-luğati'l-Arabiyye mea zikri asihâ bihurûfihî* (Kahire: Dârü'l-Arab, 1989), 59). Halifenin sarayındaki kahramâne'nin esas görevi ilk başlarda halifeye gelen mektupları vezire sunmaktı. Lakin zamanla halifelerin nüfuzunun zayıflaması ve saraylarında bir köşeye çekilmeleri kahramâne'nin sarayda kontrolü ele geçirmesine yol açmıştı. (Bkz. Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 4:179, dn. 4). Geniş bilgi için ayrıca bkz. Nadia Maria el-Cheikh, "The Qahramâna in the Abbâsîd Court: Position and Functions," *Studia Islamica*, no. 97 (2003): 41-55; Saim Yılmaz, "Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 21 (2009): 10, dn. 25.

kadıları da davet edilmiştir.⁵⁵ Yine Sâ mânî hükümdarının elçisinin saraya gelmesi münasebetiyle düzenlenen kabul gününde⁵⁶ Hâşimî ailesinin ileri gelenleri, kâtipler, Deylemli ve Türk komutanlarla birlikte kadıların da bu kabule iştirak ettiği kaydedilir.⁵⁷ Diğer taraftan Muizzüddeve'nin rakipleri ile yaptığı savaş sonunda akdedilen sulh görüşmelerinde kadıların da hazır bulunması gerekirdi. Örneğin 335 (946) senesinde Muizzüddeve, Musul Hamdânî hükümdarı Nâsırüddeve (929-967) ile sulh anlaşması yaptıktan sonra halifenin ve kadıların huzurunda anlaşmaya ve onun şartlarına sadık kalacağına dair yemin etmişti.⁵⁸

Bu dönemde kadıların elçi olarak görevlendirildiğine dair bilgiler de bulunmaktadır. Nitekim 348 (959) senesinde Ebû Ali Muhammed b. İlyâs'ı (320-356/932-967) Kirman'a tayin eden halife Mutî-Lillâh hâkimiyet alametleri olan sancak ve ahitnâmeyi ona kadı Ebû Bekir Ahmed b. Seyyâr es-Saymerî ile birlikte göndermiştir.⁵⁹ Kadı Ebû Bekir'in bu seferde sadece diplomatik görev üstlenmediği, ayrıca Muizzüddeve'nin, İbn İlyâs'la akrabalık tesis etmek isteğini ihtiva eden mektubunu götürdüğü de görülmektedir. Kadının bu mektubu götürmesinden sonra emîr Muizzüddeve'nin oğlu Bahtiyar'la İbn İlyâs'ın kızı arasında nikâh kıyılmıştır (348/959).⁶⁰ Devlet ricâlinin bıraktığı mirasların taksiminde görevlendirildikleri de görülmektedir. Nitekim Muizzüddeve, ölümü öncesinde akrabalarının payı ayrıldıktan sonra mirasından geriye kalan kısmın, müslümanların ihtiyaçlarını karşılamada harcanması için kadılarına havale edilmesini istemiştir.⁶¹ Bundan hareketle kadıların miras sahiplerinin vasiyeti üzerine onların mallarını gerekli yerlere harcama hususunda vekil tayin edildiklerini söyleyebiliriz.

Bu dönemde kadıların davaya baktıkları sabit bir mekânla ilgili kesin bilgi bulunmamakla birlikte kadıların davalara camide⁶², evlerinde ve önceden belirlenmiş her hangi bir yerde⁶³ baktıklarını söyleyebiliriz.

55 Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi't-târîhi'l-hulefâ*, nşr. Kâsım es-Sâmerrâi (Leiden: E.J. Brill, 1973), 176.

56 Ebü'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Meâsirü'l-inâfe fi meâlimi'l-hilâfe*, nşr. Abdüsettar Ahmed Ferrâc (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1980), 1:301; Ebü Zeyd Veliyyüddin Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399/1979), 4:435; Ebü'l-Fidâ, *Târîh*, 2:99.

57 Ebü Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî en-Nisâbüürî, *Âdâbü'l-mülük*, nşr. Celîl el-Atıyye (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 163-64.

58 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:108; *Kitâbü'l-uyûn*, 4/2: 452-53.

59 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:176.

60 Hemedânî, "Tekmile," 11:389.

61 Hemedânî, "Tekmile," 11:408.

62 Hemedânî, "Tekmile," 11:388.

63 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 2:308, 3:144, 4:205.

d. Kadıların Mezhebî Mensûbiyetleri

Bu dönemde görev yapan kâdilkudâtın ve kadıların hepsi için olmasa da bazılarının mezhepleri hakkında bilgiler mevcuttur. Mesela Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî'nin Mâlikî mezhebinde orta düzeyde bir fakih olduğu kaydedilir.⁶⁴ Kâdilkudât Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydullah el-Hemedânî'nin ise Bağdat'ta kâdilkudat seçilen ilk Şafîî kadı olduğu nakledilmektedir.⁶⁵ Ebü's-Sâib'den sonra kâdilkudat seçilen Ebü Bısr Ömer b. Eksem el-Esedî de Şafîî mezhebine mensuptu.⁶⁶ İbnü's-Şevârib ailesinden gelen kâdilkudât Ebü'l-Abbas Abdullah b. Hasan b. Ebi's-Şevârib'in ise Hanefî olduğu bilinmektedir.⁶⁷ Dönemin kadılarından birkaç tanesinin mensup olduğu Tenûhî ailesinin de esasen Hanefî mezhebine⁶⁸, bazı fertlerinin ise Mâlikî mezhebine mensup olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca bu aile mensuplarından bazılarının Mutezilî oldukları da söylenir.⁶⁹

Bahsi geçen dönemde Şîî bir kadı ve kâdilkudâtın tayin edildiğine dair bir bilgiye rastlayamadık. Onlara ait davalara genelde Hz. Ali soyundan gelenlerin sorunları ile ilgilenmek için tayin edilen Nakîbü't-Tâlibiyyîn'in (Nakîbü'l-Aleviyyîn) baktığı düşünülebilir.

2. Nikâbet (Nakiblik) Kurumu

Abbâsîler'in kuruluş yıllarından itibaren her iki aile mensuplarının (Abbâsîler ve Tâlibîler) kayıtları ayrı tutulmakla birlikte Abbâsî ve Tâlibî nikâbeti bazen de birleştirilmiştir. Örneğin Halife Mütevekkil-Alallâh devrinde (232-247/847-861) Ömer b. Ferec er-Ruhacî'nin Tâlibîler'in işlerini üstlendiği, döneminin

64 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 5:8; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 5:364.

65 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11:249; İbn Kesîr, *Tabakât*, 1:256; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:137.

66 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 11:249.

67 Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, eserinde Ebü'l-Abbas Abdullah b. Hasan b. Ebi's-Şevârib'in ceddi Abdülmelik b. Ebi's-Şevârib'in soyundan yedi kadının geldiğini ve hepsinin de Hanefî mezhebine mensup olduğunu kaydetmektedir (*el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Hicrî'l-tibaa ve'n-neşr, 1413/1993), 1:7, 8. Ayrıca bkz. Safiyye Seâde, *Min târihi Bağdâd el-ictimâi: Tataavuru mensibi Kâdilkudât fi'l-fetreteyn el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye* (Beirut: Dâru Emvâc, 1988), 129. Buradan hareketle kâdilkudât Ebü'l-Abbas Abdullah b. Hasan ve ondan on beş sene önce kadılık yapan kardeşi Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hasan'ın da Hanefî mezhebine mensup olduklarını tahmin etmek mümkündür.

68 Safiyye Seâde, *Min Târîhi Bağdâd el-ictimâi*, 128-29. Örneğin Halife Mutî-Lillâh tarafından İzec'e kadı tayin edilen Ebü'l-Kâsım Ali et-Tenûhî (ö. 342/953) ile kâdilkudât İbn Ebi's-Sâib tarafından Enbâr, Hît ve Kûfe'ye kadı tayin edilen Ebü'l-Hasan et-Tenûhî (ö. 354/965) Hanefî mezhebine mensuptular (bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14: 90, 170; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12: 78-9, 82).

69 Safiyye Seâde, *Min târihi Bağdâd el-ictimâi*, 129, 130. Örneğin yukarıda ismi geçen Ebü'l-Kâsım Ali et-Tenûhî'nin Hanefî fakihî, aynı zamanda Mu'tezile kelamcısı olduğu kaydedilmektedir (bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12:77-8).

saygın simalarından ve Hâşimoğulları'nın liderlerinden İbn Tûmâr diye bilinen Ahmed b. Abdüssamed b. Sâlih'in (ö. 302/914-915) ise hem Abbâsî hem de Tâlibîler'in nakibliğini yürüttüğü, vefatından sonra bu görevin oğlu Muhammed'e geçtiği kaydedilmektedir.⁷⁰

a. Nikâbetü'l-Abbâsiyyîn (Abbâsî Nakibliği)

Büveyhîler'in hilafet merkezine hâkim oldukları dönemde Nakîbü'l-Abbâsiyyîn'in tayini yine halifenin yetki alanı içerisinde yer almaktaydı. Muizzüddeve döneminde Abbasîler'in nakibleri ve onların önde gelen liderlerinden bir kaçının ismine rastlamaktayız. Bunlardan Ebû Temmâm Hasan b. Muhammed ez-Zeynebî Abbasiler'in nakibliği görevi⁷¹ ile birlikte kadılık görevini de⁷² icra etmekteydi. Nikâbetü'l-Abbâsiyyîn kurumunun başında bulunan bir diğer isim ise Ebü'l-Hasan Ahmed b. Fazl b. Abdülmelik el-Hâşimî'dir. Onun 350 (961/962) senesinde vefatının ardından yerine oğlunun tayin edildiği belirtilmektedir. Onun ve oğlunun aynı zamanda halka imamlık yapmakla görevli oldukları da zikredilir.⁷³

b. Nikâbetü't-Tâlibiyyîn/Aleviyyîn (Tâlibîler'in veya Alioğulları'nın Nakibliği)

Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olmasından az önce Alioğulları'nın Ebû Kîrât diye bilinen Muhammed b. Ca'fer isimli müstakil bir nakibinden bahsedilmekle birlikte⁷⁴, araştırdığımız dönemde Nikâbetü't-Tâlibiyyîn'in Büveyhî emîrine bağlı bir kurum gibi faaliyet gösterdiğini düşünüyoruz. İleride de göreceğimiz gibi, Tâlibîler için nakiblerin Muizzüddeve tarafından tayin edilerek onlara büyük yetkiler verilmesi bu görüşümüzü desteklemektedir.

Büveyhî Emîri Muizzüddeve, Bağdat'a girdikten sonra Ebû Ali el-Kevkebî el-Kummî'yi daha önce de icra etmekte olduğu eski görevinde,

70 Şit Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32 (İstanbul: TDV Yay., 2006), 323.

71 Ebû Tâlib en-Nâuk-Bilhak Yahya b. el-Hüseyn b. Hârûn, "Min kitâbi'l-ifâde fî târihi'l-eimmeti's-Sâde," *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Gîlân* içinde, der ve nşr. Wilferd Madelung (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987), 104-5.

72 Hemedânî, "Tekmile," 11:373; Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ali b. Muhammed es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih* (Beyrut: 1976), 162; Ebû Abdillâh Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, "Kitâbü'l-hadâiki'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye," *Ahbaru eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Gîlân* içinde, der. ve nşr. Wilferd Madelung (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987), 248.

73 Hemedânî, "Tekmile," 11:392. Hâtib el-Bağdâdî, Ahmed b. Fazl b. Abdülmelik el-Hâşimî'nin nikâbet görevi hakkında bilgi vermemekte, sadece onun Ebû Hâşim Müttalib b. İbrahim b. Abdülaziz el-Hâşimî'den sonra, 322 (933/934) senesinde Rusâfe camiinde imamlık vazifesiyle görevlendirildiğini kaydetmektedir (*Târîhu Bağdâd*, 5:348).

74 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:21; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:106.

Nikâbetü'l-Aleviyyîn kurumunun başında bırakmıştı.⁷⁵ Muizzüddeve döneminin ilk nakibi olan Ebû Ali el-Kevkebî'nin icraatları ve onun döneminde kurumun faaliyeti hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Muizzüddeve'nin Ebû Ali el-Kevkebî'yi elçi olarak da görevlendirdiği bilinmektedir. Nitekim Batîha'da⁷⁶ hüküm süren İmrân b. Şâhin'in (ö. 369/979) 344 (955) senesinde Ahvaz'dan Bağdat'a giden kafileye saldırarak Muizzüddeve ve tacirlere ait büyük meblağda para ve malları ele geçirmesi üzerine Muizzüddeve, Kevkebî'yi malları geri vermesini istemesi için İmrân b. Şâhin'e göndermiştir.⁷⁷ Bu husus nakiblerin dinî görevlerinin yanı sıra siyasi hayatta da aktif rol aldıklarını ortaya koymaktadır.

Lakin Kevkebî'nin halka karşı kaba davranması üzerine Alioğulları'nın şikayetlerini ve isteklerini de dikkate alan Muizzüddeve onu görevden alıp, yerine Zeydî âlim Ebû Abdullah ed-Dâî'yi onlara nakib tayin etti (348/959-960).⁷⁸ Alioğulları'nın, Muizzüddeve'nin ve yakın arkadaşı Ebû Abdullah el-Basrî'nin ısrarları karşısında Nikâbet görevini üstlenen Ebû Abdullah ed-Dâî'nin, görevi kabul için birkaç şart ileri sürdüğü kaydedilir. Bu şartlara göre Ebû Abdullah ed-Dâî, Bağdat'ta yüksek bir göreve atanan her bir memura hilafet sarayından verilen siyah hil'ati kabul etmeyecek, halifenin huzuruna girmeyecek ve onun huzurunda yeri öpmeyecekti. Zira saray kurallarına göre yüksek göreve tayin edilen birisi halifenin huzuruna yalnız kendisine gönderilen siyah hil'atle girmeli ve halifenin huzurunda yeri öpmeliydi.⁷⁹ Muizzüddeve, Ebû Abdullah ed-Dâî'nin bütün şartlarını kabul ederek ona kendi sarayından beyaz hil'at gönderdi. Ebû Abdullah ed-Dâî'nin, anlaşma gereği Bağdat'ta ikamet ettiği sürece Halife Mutî-Lillâh'ın huzuruna girmediği aktarılmaktadır. Onun Nikâbet görevine tayini kaynaklarda coşkulu bir dille anlatılmaktadır. 348 (959/960) senesinde Tâlibîler'in (Alioğulları'nın) nakibliği görevine tayin edilen Ebû Abdullah ed-Dâî'nin beyaz hil'atle, etrafında Bağdat'ın bütün şerifleri ve önünde sultanın hâciblerinden ibaret bir topluluk eşliğinde ilerleyerek Berâsâ camiine gittiği, ardından evine döndüğü kaydedilir. Ebû Abdullah ed-Dâî, Nikâbet kurumunun başına geçtikten sonra önemli bazı merkezlere atamalar yaptı. Ebû'l-Hüseyn b. Ubeydullâh'ı Kûfe nakibliğine (Nikâbetü'l-Kûfe), Ebû Ahmed el-Müsevî'yi Basra nakibliğine (Nikâbetü'l-Basra), Ebû'l-Hüseyn el-

75 Nâtik-Bilhak, "Min kitâbi'l-ifâde," 108; Humeyd el-Muhallî, "el-Hadâiku'l-verdiyye," 248.

76 Batîha, Güney Irak'ta Kûfe, Vâsit ve Basra arasında Fırat ve Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklık bir bölgeye verilen isimdir (bkz. Hakki Dursun Yıldız, "Batîha," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: TDV Yay., 1992), 195.

77 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:159; Hemedânî, "Tekmile," 11:380.

78 Ebû'l-Abbâs Cemâlüddîn Ahmed b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. el-Mühennâ b. Inebe, *Umdetü't-tâlib fi ensâbi âli Ebî Tâlib*, nşr. Şerîf Abdullâh es-Sâde - Arif Ahmed Abdülganî (Dımaşk: Dâru Kinân, 1426/2005), 116; Hemedânî, bu tayinin 349 (960/961) tarihinde gerçekleştiğini kaydetmektedir ("Tekmile," 11:402). Ayrıca bkz. Nâtik-Bilhak, "Min kitâbi'l-ifâde," 108-109.

79 Nâtik-Bilhak, "Min kitâbi'l-ifâde," 109.

Mûsevî'yi Vâsıt nakibliğine (Nikâbetü'l-Vâsıt) ve Ebü'l-Kâsım ez-Zeydî'yi Ahvaz ve nahiyelerinin nakibliğine tayin etti.⁸⁰ Ebü Abdullah ed-Dâî'nin, bu görevi dürüst ve adil bir şekilde icra ettiği nakledilmektedir. Onun nikabeti döneminde Alioğulları'na (Aleviyyûn) yapılan bağışlar sayesinde çok sayıda paranın toplandığı kaydedilir.⁸¹ Onun görev süresince Tâlibîler'in bol miktarda mal-mülk ve bahçeler edinmelerine imkân sağlandı. Ebü Abdullah ed-Dâî'nin, başarılı icraatları ve saygınlığı sayesinde Muizzüddeve'nin nezdindeki itibarının daha da arttığı ifade edilmektedir.⁸²

Büveyhi emîrinin, Ebü Abdullah ed-Dâî'ye bir kadının yetkisinden daha fazla yetkiler verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim Ebü Abdullah ed-Dâî'nin, Bağdat'ta Alioğulları'nın ve eşrafın önde gelenlerinden ve aynı zamanda onların en zenginlerinden olan Ebü'l-Hasan b. Ebi't-Tayyib el-Mûsevî'nin yaptığı zulümleri sahip olduğu yetkiye dayanarak önlediği kaydedilir. Mûsevî'nin zulmüne maruz kalan bir şahsın onu şikâyet etmesi üzerine Ebü Abdullah ed-Dâî, Ebü'l-Hasan el-Mûsevî'yi meclisine davet ederek yaptığı zorbalıktan dolayı kınamış, zulüm ve haksızlık yapmaktan uzak durmasını emretmişti. Mûsevî'nin davranışlarını sürdürmesi üzerine onu evinde gözaltına aldı. Bu sırada vezir Mühellebî'nin Ebü'l-Hasan el-Mûsevî'yi ev hapsinden kurtarmak için bazı girişimlerde bulunması Ebü Abdullah ed-Dâî'nin kızgınlığına yol açtı. Bu yüzden Muizzüddeve'ye giderek ona şikayette bulundu. Bunun üzerine Büveyhî hükümdarı, Ebü Abdullah ed-Dâî'ye Mûsevî'yi isterse darp, isterse hapsedebileceğini veya bir başka cezaya çarptırabileceğini, görevinde tam yetki sahibi olduğunu bildirmiştir. Burada Muizzüddeve'nin ona tam yetki sahibi olduğunu söylemesi⁸³ ilgili kurumun başındaki nakibin yetki alanının ne kadar geniş olduğunu ortaya koymaktadır. Ebü Abdullah ed-Dâî, Ebü'l-Hasan el-Mûsevî gibi ileri gelen birisini tutuklamakla kadıların uygulamakta güçlük çektiği bir işi yerine getirmeyi başarmıştı.

Lakin Muizzüddeve'nin sevgi ve himayesine rağmen Ebü Abdullah ed-Dâî, zaman-zaman bazı muhaliflerinin sözlü saldırılarına maruz kalmaktan

80 Nâtk-Bilhak, "Min kitâbi'l-ifâde," 109; Humeyd el-Muhallî, "el-Hadâiku'l-verdiyye," 249.

81 Nâtk-Bilhak, "Min kitâbi'l-ifâde," 109-10, 113; Humeyd el-Muhallî, "el-Hadâiku'l-verdiyye," 249, 252.

82 Muizzüddeve'nin, istirahat ettiği zamanlarda bile Ebü Abdullah ed-Dâî'ye huzuruna çıkma yetkisi verdiği kaydedilir. Bir keresinde istirahat vaktinde Muizzüddeve'nin sarayına gelen Ebü Abdullah'ın emîr uykudan uyanıncaya kadar bekletilmesi bundan haber alan Muizzüddeve'yi kızdırmış, hâciblerini azarlayarak ne zaman gelirse gelsin onun serbest bir şekilde saraya girmesine izin vermelerini emretmişti. Bundan sonra Ebü Abdullah ed-Dâî, Muizzüddeve'nin sarayına geldiğinde hiçbir engelle karşılaşmadan içeri girebiliyordu. Ancak Muizzüddeve'nin uyuduğunu öğrendiğinde başka bir yerde oturarak onun uyanmasını bekliyordu (bkz. İbn İnebe, *Umdetü't-tâlib*, 116).

83 Nâtk-Bilhak, "Min kitâbi'l-ifâde," 110-11; Humeyd el-Muhallî, "el-Hadâiku'l-verdiyye," 250-51.

kurtulamıyordu. Bu tatsız olaylardan birisi de Muizzüddeve'nin 353 (964) senesinde oğlu İzzüddeve Bahtiyar'ı Bağdat'ta yerine vekil bırakarak Musul seferine çıkmasının akabinde meydana gelmişti. Ebû Abdullah ed-Dâî'nin muhalifleri Muizzüddeve'nin Bağdat'ta olmayışını bir fırsat olarak değerlendirmişlerdi. Muhaliflerinin kaba davranışları ve sözlü saldırılarından canı sıkılan Ebû Abdullah'ın gizlice Bağdat'ı terk ederek Gîlân'da yer alan Hevsem'e⁸⁴ gittiği kaydedilir.⁸⁵ Ancak aralarında Deylem'in ileri gelenlerinin de bulunduğu taraftarlarının Ebû Abdullah'ı ısrarla Deylem'e davet etmeleri, eğer Deylem'e gelirse ona biat edeceklerini ve yardım edeceklerini söylemeleri⁸⁶ öyle gözüküyor ki, Ebû Abdullah ed-Dâî'nin Bağdat'ı terk etmesinde daha önemli bir faktör olmuştur. Ebû Abdullah ed-Dâî Bağdat'ı terk etmeden önce bağışlar sayesinde Ali evladı için toplanan büyük miktardaki paranın onların arasında dağıtılması için bir yazı yazmış, paranın miktarını, saklandığı yeri ve onlar arasında dağıtılma şeklini açıklamıştı. Bu mektubu bir görevliye vererek güvenilir adamlarından birine teslim etmesini ve Bağdat'ı terk etmesi haberi yayılmadan önce dağıtılmasını istedi. Ebû Abdullah'ın isteği yerine getirilerek emanet olarak verdiği paralar onların arasında dağıtıldı.⁸⁷ Ebû Abdullah eşini, çocuklarını ve Dicle kıyısındaki Bâbüşşâir adlı yerde bulunan evini ve mal mülkünü Bağdat'ta bırakarak en büyük oğlu ile birlikte 27 Şevval 353 (6 Kasım 964) tarihinde Bağdat'ı gizlice terk etti. O sırada üzerine beyaz yün cübbe giydiği, ayrıca kılıcını ve mushafını da beraberinde taşıdığı kaydedilir. Bağdat'ı terk ettikten sonra önce Deylem'e gitmiş, daha sonra Hevsem'e yerleşmiştir.⁸⁸ Ebû

84 Hevsem, Gîlân'ın (Cil) nahiyelerinden olup Taberistan ve Deylem'le hem-huduttu (bkz. Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldân*, 5:420).

85 Hemedânî, "Tekmile," 11:402. Ayrıca bkz. İbn Inebe, *Umdetü't-tâlib*, 117; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Ekrem el-Bûşî (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984), 16:116.

86 Nâtk-Bilhak, "Min kitâbi'l-ifâde," 112; Humejd el-Muhallî, "el-Hadâiku'l-verdiyye," 252; İbn Inebe, *Umdetü't-tâlib*, 117.

87 Nâtk-Bilhak, "Min kitâbi'l-ifâde," 112-13; Humejd el-Muhallî, "el-Hadâiku'l-verdiyye," 252.

88 Hemedânî, "Tekmile," 11:402; İbn Inebe, *Umdetü't-tâlib*, 117; Zehebî, *Siyer*, 16:116. Ebû Abdullah ed-Dâî Bağdat'ı terk ettikten sonra Şehrizor (Şehrezûr) yolunu takip ederek Ruzbâr'da Deylem hükümdarı Mânâzir b. Cüstân'la buluştu. Mânâzir ona hizmette bulunarak Deylem'in sınırları içinde bulunan Berzumâ'ya (veya Bîruzumâ) yerleştirdi. Gîlân ve Taberistan'dan çok sayıda müslüman ona biat ederek bağlılıklarını bildirdiler. Ayrıca Deylem hükümdarı, yeğeni Kâlicâr kumandasındaki kalabalık askerî birliğini de Ebû Abdullah ed-Dâî'nin emrine verdi. Ebû Abdullah ed-Dâî'nin civar bölgelerde de davetini sürdürdüğü nakledilir. Böylece bir hayli güçlendikten sonra Hevsem'i zapt etti. Bu zaferden sonra "Mehdî Li-Dînillâh el-Kâim Bi-Hakkillâh" lakabını alan Ebû Abdulah ed-Dâî'nin Deylem'de nüfuzu daha da arttı (bkz. Nâtk-Bilhak, *Min kitâbi'l-ifâde*, 113-14; Humejd el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 252-53; Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl b. İbrahim el-Harrânî es-Sâbî, "Kitâbü'l-munteza' mine'l-cüzi'l-evvel mine'l-kitâbi'l-ma'rûf bi't-Tâcî fî ahbâri'd-devleti'd-Deylemiyye," *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Gîlân* içinde, der. ve nşr. Wilferd Madelung (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987), 41; İbn Inebe, *Umdetü't-tâlib*, 117-118). Deylem'de Ebû

Abdullah'ın taraftarları onun Bağdat'tan ayrılmasına çok üzülmüşlerdi. Muizzüddevele de Musul seferinden döndükten sonra bu haberi duyunca buna çok üzülmüş ve bunun oğlu Bahtiyar'dan kaynaklandığını düşündüğü için onu uzun süre azarlamıştı.⁸⁹

Ebû Abdullah ed-Dâi'nin 353 (964) senesinde Bağdat'ı terk etmesiyle⁹⁰ nakiblik görevi boş kalmıştı. Muizzüddevele 4 Cemâziyelâhîr 354 (7 Haziran 965) tarihinde kurumun başına Ebû Abdullah ed-Dâi'nin Basra nakibi Şerîf Ebû Ahmed Hüseyin b. Musa el-Mûsevî'yi (ö. 400/1009-1010) atadı. Aynı zamanda onu hac emirliği ile de görevlendirdi.⁹¹ Tayinle ilgili olarak halife Muftî-Lillâh tarafından menşur yayımlandığı da kaydedilmektedir.⁹² J. Donohue, İmâmîyye mezhebine mensup Ebû Ahmed el-Mûsevî'nin Alioğulları'nın nakibi tayin edilmesinin, Bağdat Şiîleri'nin öfkesini yatıştırmak amacıyla atılmış bir adım olabileceğini ileri sürmektedir.⁹³ Ebû Ahmed el-Mûsevî'nin yetki alanı önce bütün Tâlibîler'i kapsamaktaydı. Ebü'l-Hasan b. Ebi't-Tayyib el-Mûsevî, onun idaresi altına girmekten imtina edince⁹⁴ Muizzüddevele onların işlerini Ebü'l-Hasan Ali b. Musa el-Hamûlî'nin idaresi altına verdi.⁹⁵ Ebü'l-Hasan b. Ebi't-Tayyib el-Mûsevî'nin kendisi gibi İmâmîyye mezhebine mensup olmasına rağmen yeni nakibin liderliği altına girmekten imtina etmesinin sebebi bilinmemektedir. Ayrıca kaynaklarda buna ait bir bilgiye de rastlayamadık.

3. Hisbe Müessesesi

Irak Büveyhîleri'nin ilk kuruluş yıllarında Hisbe⁹⁶ müessesesi ile ilgili olarak kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamakla birlikte Muizzüddevele döneminde

Abdullah ed-Dâi'ye biat edilmesi ile ilgili ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:555; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, 3:128. Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ebi Ca'fer el-Ubeydilî, *Tehzîbü'l-ensâb ve nihâyetü'l-a'gâb*, nşr. Şeyh Muhammed Kâzım el-Mahmûdî (Kum: Mektebetu Ayeltullâhi'l-Uzmâ el-Mar'aşî, 1413), 123; İsmail b. el-Hüseyin b. Muhammed el-Mervezî, *el-Fahrî fi ensâbi't-Tâlibiyyîn*, nşr. Seyyid Mehdî er-Recâi (Kum: Mektebetu Ayeltullâhu'l-Uzmâ el-Mar'aşî, 1409), 145.

- 89 Nâtik-Bilhakk, "Min kitâbi'l-ifâde," 113; Humeyd el-Muhallî, "el-Hadâiku'l-verdiyye," 252.
 90 Hemedânî, "Tekmile," 11:402; Nâtik-Bilhakk, "Min kitâbi'l-ifâde," 113; Humeyd el-Muhallî, "el-Hadâiku'l-verdiyye," 252; İbn İnebe, *Umdetu't-tâlib*, 117; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8: 555.
 91 Hemedânî, "Tekmile," 11:403; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:565-66; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16:161.
 92 Ebû İshak es-Sâbi, *el-Muhtâr min Resâil-i Ebî İshak İbrahim es-Sâbi*, nşr. Şekîb Arslân (Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-hadîse, ts.), 217-22, 223-26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:566.
 93 John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945- to 403H./1012: Shaping Institutions for the Future* (Leiden: E.J. Brill, 2003), 309.
 94 Hemedânî, "Tekmile," 11:403; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:161.
 95 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14:161.
 96 Hisbe kelimesi terim olarak "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlaki ve kamu düzenini koruma ve denetleme faaliyetlerini, özellikle bu-

Irak'ın önemli şehirlerinden olan Basra'da bu kuruma yapılan bir atamadan bahsedilmektedir. Bu muhtesib tayininden hareketle Hisbe teşkilatının faaliyeti ile ilgili genel bir değerlendirme yapabiliriz. Ebû Ali el-Muhassin et-Tenûhî, senesini belirtmeden Muizzüddeve'nin veziri Ebû Ca'fer es-Saymerî'nin (ö. 339/950), Ebü'l-Kâsım el-Cühenî'yi Basra'da Hisbe kurumunun idaresi ile görevlendirdiğini aktarmaktadır. Basra'da görevini iyi bir şekilde yerine getiren muhtesib Ebü'l-Kâsım el-Cühenî'nin, meslekleri de en iyi bilen birisi olduğu ve icraatları ile ülkede büyük ün kazandığı kaydedilir. Onun bu icraatları aşağı halk tabakasının değil, devlet ricâlinin de (ekâbir) kalbinde bir korku uyandırmıştır. Ayrıca onun adlî ve kazâî bazı görevleri üstlendiği de anlaşılmaktadır. Nitekim bir keresinde adamları ile birlikte sokakta yürürken yolu üzerinde yer alan bir caminin müezzini ile aralarında geçen bir konuşma üzerine Ebü'l-Kâsım el-Cühenî adamlarına sorgulamak için onu götürmelerini emretti. Müezzinle birlikte giden yakınları onun suçu hakkında bilgi almak isteyince, bazı şikâyetler dolayısıyla sorgulanacağını söyledi. Daha sonra müezzinin ayakkabısı ile camiye girmediğine ve cünüplü iken ezan okumadığına dair yemin etmesi gerektiğini sözlerine ekledi. Oradakilerin müezzini bırakması için rica etmeleri üzerine Cühenî, müezzinin bu hususlarda yemin etmesi gerektiğini tekrarladı. Müezzin muhtesibin istediği hususlara dair yemin ettikten sonra serbest bırakıldı.⁹⁷

Muizzüddeve döneminde Hisbe kurumunda yapılan en önemli icraat ise 350 (961) senesinde kadılık görevinde olduğu gibi Bağdat muhtesibinin damân (iltizam) usulüyle atanması olmuştur.⁹⁸ İbn Miskeveyh, Hisbe kurumunun her kamerî ayı için yirmi bin dirhem karşılığında iltizama verildiğini kaydetmektedir.⁹⁹ Ancak bu uygulamanın kadılık görevinde olduğu gibi geçici olduğunu düşünüyoruz. Zira kaynaklarda Hisbe kurumundaki bu uygulamanın devam ettirildiğine dair bir bilgiye de rastlayamadık.

Sonuç

Hilâfet merkezinde yönetimi ele geçiren Büveyhîler neredeyse bütün devlet kurumlarına el koymuşlardı. Siyasî nüfuzunu kaybeden ve yetkilerinin büyük bir kısmı elinden alınarak ücretli memur konumuna indirgenen Abbâsî halifesinin yetki alanı sadece yargı kurumu ile sınırlı kalmıştır. Makalemizde bahsettiğimiz gibi Irak Büveyhîleri'nin kurucusu

nunla görevli müesseseyi ifade eder. Bu işle görevli memura ise muhtesib denir (Cengiz Kallek, "Hisbe," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 18 (İstanbul: TDV Yay., 1998), 133).

97 Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara*, 2:108-9.

98 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:189; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8:537; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11:237; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm (h. 341-350)*, 235; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1:406-7; Ebü'l-Fidâ, *Târîh*, 2:108.

99 İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2:189.

Muizzüddeve idarî ve siyasî yönetimi ele geçirmekle yetinmemiş, yargı kurumunu da kendisine tabi kılmaya çalışmıştır. Diğer taraftan damân (iltizam) usulüne göre para karşılığında kadilkudât ve muhtesib tayinini yapan Muizzüddeve ilk defa olarak böyle bir uygulamayı başlatmıştır. Lakin Abbâsî halifesi toplumdaki saygın şahısların ve kamuoyunun da desteğini arkasına alarak Büveyhî emîrini bu fikrinden vazgeçirmeyi basarmış ve bunun bir sonucu olarak söz konusu uygulamaya son verilmiştir. Büveyhî hükümdarı Muizzüddeve yargı kurumunu doğrudan kendisine bağlayamamakla birlikte hakimiyetinin sonuna kadar bu kurum üzerindeki etkisini devam ettirmiştir. Ayrıca Büveyhîler'in gelişinden önce doğrudan Abbâsî halifesine bağlı bulunan Nikâbetü't-Tâlibiyyîn (Tâlibîler'in nakibliği) kurumunu doğrudan kendisine bağlamıştır. Abbâsîler'in nakibliği görevine yapılan tayin ve azil yetkisi halifeye ait olduğu halde, Tâlibîler'in (veya Alevîler/Alioğulları'nın) nakibliği görevini üstlenen şahıslar bizzat Büveyhî Emîri Muizzüddeve tarafından tayin ve azledilmektedirler. Muizzüddeve'nin hakimiyeti döneminde Nikâbetü't-Tâlibiyyîn kurumunun başında bulunan üç nakibden sadece sonuncusu, Şerîf Ebû Ahmed Hüseyin b. Musa el-Mûsevî'nin tayini Halife Mutî-Lillâh tarafından da onaylanmış ve bununla ilgili menşûr yayımlanmıştır.

Kaynakça

- Abdül'âl, Tâhâ Hüseyin. *el-Kadâ fi Bağdâd ibbâne'l-asri'l-Büveyhî*: 334-447/945-1055. Ka-hire: Şeriketü nevâbiğ'i'l-fiker, 1430/2009.
- Buzpınar, Şit Tufan. "Nakîbüleşraf." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32:322-324. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Cheikh, Nadia Maria. "The Qahramâna in the Abbâsîd Court: Position and Functions." *Studia Islamica*, no. 97 (2003): 41-55.
- Demirci, Mustafa. "Sevâd." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36:576-578. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Donohue, John J. *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945- to 403H./1012: Shaping Institutions for the Future*. Leiden: E.J. Brill, 2003.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Alî. *Târîhu Ebi'l-Fidâ*. 4 cilt. İstanbul: 1286/1869-1870.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîler'in Şîit-Sünnî Siyaseti*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 1999.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdad*. 14 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, ts.
- Hemedânî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdilmelik. "Tekmiletü Târîhi't-Taberî." *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük* içinde, neşreden Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, 11:185-489. Beyrut: Dâru Süveydân, ts.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*. 7 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebi Bekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'î z-zamân*. Neşreden İhsân Abbas. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1398/1978.

- İbn Hamdûn, Ebü'l-Meâlî Bahâüddîn Muhammed b. el-Hasen b. Muhammed b. Ali. *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*. Neşreden İhsân Abbas-Bekir Abbas. 10 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1996.
- İbn Inebe, Ebü'l-Abbâs Cemâlüddîn Ahmed b. Ali b. Hüseyinb. Ali b. el-Mühennâ. *Umdetü't-tâlib fi ensâbi âli Ebî Tâlib*. Neşreden Şerîf Abdullah es-Sâde - Arif Ahmed Abdülganî. Dımaşk: Dâru Kinân, 1426/2005.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer. *Tabakâtü'l-fukahâi's-Şâfiyyîn*. Neşreden Ahmed Ömer Hâşim - Muhammed Zeynühum Muhammed Azb. 3 cilt. Kahire: Mektebetü's-sekâfati'd-dîniyye 1413/1993.
- İbn Miskeveyh, Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tecâribü'l-ümem ve teâkibü'l-himem*. Neşreden H.F. Amedroz. 2 cilt. Kahire: Matbaatü'ş-şeriketi't-temeddün, 1332-1333/ 1914-1915.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmu'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. 12 cilt. Kahire: Matbaatu Dârü'l-kütübü'l-Misriyye, 1930-1956.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. Neşreden Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ. 18 cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim. *el-Kâmil fi't-târih*. Neşreden C.J. Tornberg. Beyrut: Dâru Sâdır, 1385-1386/1965-1966.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Neşreden Abdülkâdir - Mahmûd el-Arnaût. 10 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406-14/1986-93.
- İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-İnbâ fi't-târihi'l-hulefâ*. Neşreden Kâsim es-Sâmerrâi. Leiden: E.J. Brill, 1973.
- Kabir, Mafizullah. "Administration of Justice During the Buwayhid's Period (A.D. 946-1055)." *Islamic Culture*, sy. 34 (January 1960): 14-21.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Meâsirü'l-inâfe fi meâlimi'l-hilâfe*. Neşreden Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. 3 cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1980.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18:133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Khanoghan, Hacıyev. "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2012.
- Kindî, Ebü Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-vüülât ve kitâbü'l-kudât*. Neşreden Rhu- von Guest. Kahire: Müessesetu Kurtuba, ts.
- Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâik fi ahbâri'l-hakâik*. nşr Ömer es-Saîdî. 4 cilt. Dımaşk: Institut Français de Damas, 1972.
- Kureşî, Ebü Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudriyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. 5 cilt. Neşreden Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Hicr lî't-tibaa ve'n-neşr, 1413/1993.
- Mervezî, İsmail b. el-Hüseyin b. Muhammed. *el-Fahrî fi ensâbi't-Tâlibiyyîn*. Neşreden Seyyid Mehdî er-Recâi. Kum: Mektebetu Ayeltullâhu'l-Uzmâ el-Mar'aşî, 1409.
- Muhallî, Ebü Abdullah Humeyd b. Ahmed, "Kitâbü'l-hadâiki'l-verdiyye fi menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye." *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye fi Taberistân ve Deylemân ve Gilân* içinde, neşreden Wilferd Madelung, 171-349. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987.

- Nâtk-Bilhak, Ebû Tâlib Yahya b. Hüseyin b. Hârûn. "Min kitâbi'l-ifâde fî târihi'l-eimmeti's-Sâde." *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Gilân* içinde, neşreden Wilferd Madelung, 77-118. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987.
- Sâbî, Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl b. İbrahim el-Harrânî. *el-Muhtâr min Resâil-i Ebî İshak İbrahim es-Sâbî*. Neşreden Şekîb Arslân. Beyrut: Dârü'n-nahdati'l-hadîse, ts.
- Sâbî, Ebû İshâk İbrahim b. Hilâl b. İbrahim el-Harrânî, "Kitâbü'l-münteza' mine'l-cüzi'l-evvel mine'l-Kitâbi'l-ma'rûf bi't-Tâcî fî ahbâri'd-devleti'd-Deylemiyye." *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Gilân* içinde, derleyen ve neşreden Wilferd Madelung, 7-51. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987.
- Sâbî, Ebû'l-Hüseyin Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm el-Harrânî. *el-Vüzerâ ev tuhfetü'l-ümerâ fî târihi'l-vüzerâ*. Beyrut: Dârü'l-fikri'l-hadîs, 1990.
- Saymerî, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ali b. Muhammed. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*. Beyrut: 1976.
- Seâde, Safiyye. Min târihi Bağdâd el-ictimâî: Tatavvuru mensibi Kâdilkudât fi'l-fetreteyn el-Büveyhiyye ve's-Selcûkiyye. Beyrut: Dâru Emvâc, 1988.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil en-Nisâbüri. *Âdâbü'l-mülûk*. Neşreden Celîl el-Atiyye. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân: 345-447*. Neşreden Cenân Celîl Muhammed el-Hemevündî. Bağdat: ed-Dârü'l-Vataniyye, 1990.
- Şebârû, Assâm Muhammed. *Kâdi'l-kudât fi'l-İslâm*. Beyrut: Dâru misbâhi'l-fikr, 1988.
- Tenûhî, Ebû Alî el-Muhassin b. Ali b. Muhammed el-Kâdî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*. Neşreden Abbûd eş-Şâlecî. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1391-1393/1971-1973.
- Tobyâ el-Anisî. Tefsîru'l-elfâzi'd-dahîle fi'l-luğati'l-Arabiyye mea zikr-i aslihâ bi-hurûfihi. Kahire: Dârü'l-Arab, 1989.
- Ubeydilî, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ebî Ca'fer. *Tehzîbü'l-ensâb ve nihâyetü'l-a'kâb*. Neşreden Şeyh Muhammed Kâzım el-Mahmûdî. Kum: Mektebetu Aysel-tullâhi'l-Uzmâ el-Mar'aşî, 1413.
- Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî. *Mu'cemü'l- büldân*. 5 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- Yâkût, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî. *Mu'cemü'l-üdebâ: İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. Neşreden Ahmed Ferîd Rifâî. 20 cilt. Beyrut, ts.
- Yaşaroğlu, Hasan. "Taberistan Zeydileri (250-316/864-929)." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Batîha." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5:195-195. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yılmaz, Saim. "Abbâsîler'de Üstâdârlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı." *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 21 (2009): 1-24.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm (h. 331-340, 341-350)*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-Arabî, 1413/1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Neşreden Şuayb el-Arnaût, Ekrem el-Bûşî. 23 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1405/1981-85.